

Tapani Lehtisen muistoksi

Helsingin yliopiston suomen kielen emeritusprofessori Ahti Tapani Lehtinen kuoli pitkään sairastettuaan Helsingissä 29. marraskuuta 2014. Hän oli syntynyt Porvoossa 8. heinäkuuta 1944. Kaipamaan jäi omaisten ja ystävien lisäksi suuri joukko työtovereita, opiskelijoita ja tutkijoita Suomessa ja ulkomailla, erityisesti Helsingin yliopistossa.

Lehtinen tuli opiskelijaksi Helsingin yliopistoon syksyllä 1962 ja aloitti akateemisen työuransa vuonna 1966 Karjalan sanakirjan leksikografina. Seuraavana vuonna hänet ja Heikki Paunonen kiinnitettiin assistenteiksi yliopiston vasta perustettuun Muoto-opin arkistoon. Vuonna 1969 Lehtinen valmistui filosofian kandidaatiksi ja vuonna 1971 siirtyi Suomen Akatemian tutkimusassistentiksi. Vuodet 1973–1975 hän toimi suomen kie-

len vierailevana lehtorina Petroskoin yliopistossa.

Vuonna 1975 Lehtinen nimitettiin Helsingin yliopiston suomen kielen lehtoriksi. Hän jatkoi kuitenkin Suomen Akatemiassa tutkimusassistenttina vuodet 1976–1980. Tohtoriksi Lehtinen väitelti vuonna 1979, minkä jälkeen hän toimi Akatemian nuorempana ja vanhempana tutkijana vuoteen 1985 asti ja myöhemminkin vielä vuosina 1991–1992. Hänet nimitettiin suomalaisen filologian apulaisprofessoriksi vuonna 1985 ja professoriksi 1998. Hän hoiti myös itämerensuomalaisten kielten professuuria vuosina 1981–1982 ja 1986 sekä 1993–1994.

Lehtiselle kertyi varhain alansa luottamustehtäviä. Hänet valittiin vuonna 1967 Kotikielen Seuran varasihteeriksi ja seuraavana vuonna sihteeriksi, mitä teh-

tävää hän hoiti vuoteen 1981 saakka. Suomalais-Ugrilaisen Seuran keskeisen julkaisun *Finnisch-Ugrische Forschungenin* toimitussihteerinä hän toimi lähes koko 1970-luvun ajan. 1990-luvun taitteessa Lehtinen toimi jonkin aikaa myös *Viritäjän* vs. päätoimittajana. Hän osallistui myös raamatunsuomennoskomitean työskentelyyn.

Opintoja, työtä ja eettisiä kysymyksiä

Tapani Lehtinen oli ensimmäisen polven sivistyneistöä, mikä ei 1960-luvun yliopistossa ollut vielä kovin tavallista. Hänen isänsä oli sahatyömies ja äitinsä ompelija, ja opiskeluvuosina hän puhui työläistäustastaan usein ylpeänä. Koulussa Tapani oli ollut luokkansa nuorin mutta yleensä myös paras oppilas, kertoivat luokkatoverit. Lukiolaisena Porvoon yhteislyseossa hän kiinnostui musiikista ja kirjallisuudesta, jotka säilyivät valokuvauksen ohella hänen harrastuksinaan läpi elämän. Hän toimi aktiivisesti myös teinikunnassa ja näytelmäkerhossa ja kirjoitti lukiovuosista alkaen useiden vuosien ajan kirja-arvosteluja Uudenmaan Sanomiin.

Yliopisto-opiskelijana Lehtinen oli perustamassa Karjalaisessa osakunnassa kirjallisuuskerhoa. Hän oli 1960-luvulla myös Ylioppilaiden kristillisen yhdistyksen eli Ykyn aktiivijäseniä. Usein ykyläiset jatkoivat iltatunteja hänen vuokra-yksiossaan, jonka työpöydällä oli aina avonaisia kirjoja ja keskeneräistä tutkimusta. Tapani kertoi eri aloja edustaville ystävilleen lingvistikista tutkimusongelmista pitkiä ja jännittäviä tarinoita. Hänestä oli selvästikin tulossa tiedemies.

Alun perin Lehtisen tarkoituksena oli opiskella pääaineenaan estetiikkaa ja nykyiskansain kirjallisuutta. Suomen kieli vaihtui kuitenkin pian pääaineeksi. Itämerensuomalaisista kielistä tuli sivuaine viron kielen pakollisten peruskurssien

ansiosta. ”Se oli outo kieli, joka muistutti paljon suomea, mutta siitä ei ymmärtänyt mitään. Se oli vähän kuin laulu, jonka melodia puhuttelee, mutta jonka sanoista ei saa selvää. Yhtäläisyydet olivat kuitenkin siksi ilmeisiä, että tuntui mahdolliselta jotenkin kaivautua kielten yhteisiin juuriin”, Tapani kertoi jäähyväisluennolleen yli neljäkymmentä vuotta myöhemmin.

Syksyllä 1966 Lehtinen aloitti Terho Itkosen johtaman suomen kielen laudaturseminaarin samaan aikaan ystävänsä Heikki Paunosen kanssa. Tapahtumalla oli ratkaiseva vaikutus kummankin akateemisen uran ja tieteellisen erikoisalan muotoutumiseen. Kun kielihistoriallinen tutkimus oli tähän asti keskittynyt pääasiassa äännehistoriaan, Paunosen tutkimusalaksi valikoitui Itkosen ohjauksessa taivutusoppi ja Lehtiselle johto-oppi. Nuoret miehet istuivat pelkästä kiinnostuksesta monta vuotta myös Lauri Postin itämerensuomalaisien kielten seminaarissa. Akateemisista opettajistaan Tapani Lehtinen arvosti eniten Postia.

Terho Itkosella oli vuonna 1966 suunnitteilla Muoto-opin arkiston perustaminen, mihin Suomen Akatemia oli myöntänyt jo määrärahaakin. Kun hän tarjosi Lehtiselle ja Paunoselle assistentin paikkoja tulevassa arkistossa, päätös oli heille vaikea, koska molemmat olivat juuri aloittaneet ensimmäisissä akateemisissa työpaikoissaan. Itkonen sai kuitenkin tahtonsa läpi, ja työ alkoi keväällä 1967 kiireisenä, sillä keruuopas oli kirjoitettava puhtaaksi ensimmäisiä kenttäkerääjiä varten. Työpäivät olivat arkistossa yleensäkin pitkiä ja jatkuivat monesti yöhön asti.

”Terhon poikien” yhteistyö oli saumatonta ja Itkosen pitkien sairauslomien vuoksi myös harvinaisen vastuullista. He oppivat huolehtimaan niin kenttäkerääjien ohjauksesta ja kokoelmien tarkistamisesta kuin Suomen Akatemialle vuosittain tehdyistä määräraha-

hakemuksistakin. Tukea saatiin tarpeen tullen Esko Koivusalolta. Lehtisen omana kenttätöyönä oli Asikkalan murteen muoto-opin tallentaminen. Sitä varten hän hankki moottoripyörän, jolla ajoi monta kesää Asikkalan kapeita hiekkateitä kielenoppaita etsimässä.

Pyörästä oli hyötyä myös vapaa-aikana, kun Tapani osallistui Suomen ensimmäisten graffitien maalaamiseen Temppliaukion kirkon rakennustyömaalla. Sodanjälkeiselle sukupolvelle Afrikan nälänhädän ja kärsimysten näkeminen televisioruudussa oli järkyttävä kokemus. 1960-luvun lopulla Nigeriassa käytiin sisällissotaa; Biafra pyrki itsenäisyyteen. Kristillisten ylioppilaiden maailmanliiton yleiskokouksessa kesällä 1968 Otaniemessä oli mukana myös Biafran ja Nigerian edustajia.

Heinäkuun alussa Biafran oloja tutkinut suomalainen komitea totesi 400 000 lapsen kuolevan nälkään seuraavien kahden kuukauden aikana. Siinä tilanteessa Temppliaukion kirkon neljän miljoonan markan kustannukset tuntuivat ykyläisistä ylioppilaista epäoikeudenmukaisilta, joten yhtenä kesäyönä he lähtivät pysyttämään rakennustyömaalle mielenosoituskylttejä. Tarvittavat maalit kuljetti moottoripyörällään paikalle Tapani Lehtinen. Kun pahvia ei löytynyt, sana Biafra maalattiin yksitoista kertaa suoraan kirkon betoniin perustuksiin ja ympäröiviin kallioihin. Valtioneuvostolle lähetettiin lisäksi pyyntö, että Suomen Biafravastustus kaksinkertaistettaisiin. Niin tapahtuikin, ja vuoden loppuun mennessä myös seurakunnat ja Kirkon ulkomaanapu keräsivät huomattavan rahasumman Biafraan.

Protestiin osallistuneet saivat poliisilta sakot, ja yleinen syyttäjä nosti syytteen heitä vastaan. Myöhemmin seurakunnat luopuivat syytteistä mutta eivät korvausvaatimuksista. Asioita selviteltiin raastuvassa asti. Jälkeenpäin Lehtinen moitti kuulustelupöytäkirjojen huonoa kieliasua

ja paheksui kristillisen ylioppilasliikkeen *Etsijä*-lehdessä sitä, ettei mielenilmaus herättänyt julkista keskustelua kirkon talouspolitiikasta.

Johto-opin historiasta merkitysten kieliopillistumiseen

Monille oli yllätys, kun Lehtinen lähti ulkomaanlehtoriksi Petroskoihin kesken hyvin etenevän väitöskirjatyönsä. Petroskoissa hän hankki kuitenkin itselleen erinomaisen venäjän kielen taidon, josta oli myöhemmin paljon iloa tutkijantyössä. Itämerensuomalaisten kielten tutkijana Lehtiselle avautuivat venäläiset lähteet ja kontaktit, tärkeimpinä Dmitri Bubrihin (1890–1949) tutkimukset, joiden vaikutus näkyy muun muassa hänen väitöskirjassaan. Hän sai kollegoistaan myös elinikäisiä ystäviä, ennen kaikkea Otto Ville Kuusisen pojanpojan Martti Kuusisen, joka opetti Petroskoin yliopistossa suomen kielioppia ja kielihistoriaa.

Lehtisen väitöskirja *Itämerensuomen verbien historiallista johto-oppia: Suomen avajaa, karkajaa -tyyppiset verbit ja niiden vastineet lähisukukielissä* valmistui vuonna 1979. Se on edelleen alansa yllättämätön klassikko. Tutkimuskohteena olivat *-aida-, -äidä-verbit, mutta samalla oli selviteltävä myös *-ada-, *-ädä- ja -aise-, -äise-verbien ja niiden vastineiden levikkialueet kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Verbien suhteesta oli esitetty aikaisemmin useitakin hypoteeseja. E. N. Setälän (1899) ehdotuksen mukaan -aise-verbit olivat syntyneet *-aida-verbeistä imperfektimuotojen välittämän analogian perusteella. 1940-luvulla D. V. Bubrih oli tulkinnut suhteen päinvastaiseksi: *-aida-verbit olivat syntyneet *-ada-verbien välityksellä entisistä -aise-verbien imperfektimuodoista. Lauri Posti taas oletti niiden syntyneen *-ada-verbien välityksellä -aise-verbien aiemmista konsonanttivartaloisista muodoista.

Lehtinen kumosi väitöskirjassaan Postin teorian ja asetui Bubrihin kannalle.

Jo graduvaiheessa Lehtisen tutkimus oli ulottunut kaikkiin itämerensuomalaisiin kieliin. Suomen murteista tärkeimpiä hänen väitöskirjalleen olivat eteläpohjalaismurteet, joista hän keräsi aineistoa kirjallisten lähteiden lisäksi oma-kohtaisin kyselyin ja haastatteluin, muista itämerensuomalaisista kielistä taas auttoivat eniten eteenpäin muoto-opillisesti konservatiiviset vepsä ja lyydi. Olennainen aineisto väitöskirjassa oli myös vanhan kirjasuomen, varsinkin Agricolan aikainen kieli. Diakroninen näkökulma laajeni suomen murteista itämerensuomalaisten kielten varhaisvaiheeseen eli kantasuomeen saakka. Tämä lähtökohta heijastui Lehtisen kaikkiin myöhempiinkin tutkimuksiin. Tässä mielessä hän oli oman oppialansa viimeinen dinosaurus: kaikki itämerensuomalaiset kielet hallitseva tutkija.

Väitöskirjan vaikuttavimmaksi teoreettiseksi ja metodiseksi lähteeksi osoitettiin saamen kielen tutkijan, professorin ja varhaisen saamelaisaktivistin Israel Ruongin (1903–1986) väitöskirja, joka käsitteli Piitimen saamen johto-oppia (1943). Ruongin keskeinen metodinen käsite oli johto-opillinen korrelaatio, jonka mukaan johdostyyppien merkityssuhteita voitiin kuvata eri johdostyyppien välisen semanttis-morfologisten vastakohtaisuuksien avulla. Tältä pohjalta Lehtisenkin väitöstutkimus alkoi avautua aivan uudella tavalla. Sen viimeisessä luvussa Lehtinen pohti vielä erikseen *-aise-*, *-äise-* verbien varhaishistoriaa. Teoksen lopussa hän viittasi tulevaisuuteen: ”Viimeksi käsittelemieni esimerkkien avulla pyrin vain osoittamaan, että silloittamattomia eivät nykyisiä ja oletettaviakaan *-aise-* verbijä erottavat merkityskuilut ole. Ehkä johto-opillisen semantiikan tutkimus voi vastaisuudessa valaista näitäkin kysymyksiä tarkemmin.” Ennuste alkoi toteutua jo muutaman vuoden päästä artikke-

lissa, jossa Lehtinen käsitteli konditionaalien historiaa.

1970-luvun puolivälistä 1980-luvun puoliväliin Lehtinen laajensi teoreettisia näkökulmiaan morfologiasta morfosyntaksiin, semantiikkaan ja pragmatiikkaan asti. Se oli antoisaa ja dynaamista aikaa. Tuskin oli sattumaa, että se osui 1980-luvulla yhteen sen Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksen murrosvaiheen kanssa, jolloin oppiaineessa käytiin ankaria tieteellisiä kiistoja. Kielihistorian pitkäaikainen asema tutkimuksen ja opetuksen keskeisenä paradigmatyönä kyseenalaistui. Vaikka Lehtinen oli tästä huolissaan, hän pysyi avoimena eri suuntauksille – sellaisillekin joita ei ollut aiemmin kohdannut. Kun kiistat laantuivat, opetus ja tutkimus monipuolistuivat ja diakroninen lingvistiikka jäi suurelta osin hänen vastuulleen. Hän ei jäännyt puolustusasemiin vaan alkoi uudistaa alansa opetusta.

Tapani Lehtinen oli paneutuva opettaja mutta myös herkkätuntoinen humanisti, jonka oikeustaju joutui koetukselle esimerkiksi suomalaisen filologian apulaisprofessorin haussa. Toisin kuin kilpahakijansa Auli Hakulinen hän ei ollut vielä väitellyt hakuprosessin alkaessa. Kesken pitkäksi venyneen virantäytön hän veti paperinsa pois, kaikesta päätellen siksi ettei pitänyt menettelytapoja tasapuolisina. Se oli ennenkuulumaton ratkaisu, jonka seurauksena suomen kielen tutkimuksesta vastaavaan professorinvirkaan valittiin Helsingin yliopistossa ensimmäisen kerran nainen. Lehtinen osallistui opiskelijoiden joukossa Hakulisen ensimmäiselle pragmatiikan peruskurssille ja kertoi siellä saamiensa oivaltusten auttaneen johto-opillisten merkityksenkehitysten pohdinnoissa.

Juhlakirjassaan *Muuttuva muoto* (2005) Lehtinen mainitsi esimerkkinä näistä vaikutteista Gricen maksimit, joista oli hyötyä monien itämerensuomalaisten ja saamelaiskielten muoto-

jen kehityshistorian kuvauksessa: ”Olen vuosikymmeniä yrittänyt osoitella, miten vanhat muoto- ja merkitysparit motivoivat uusia muoto- ja merkityspareja: kausatiivi ja refleksiivi passiivina, kontinuaatiivi/iteratiivi ja imperfekti konditionaalina, denominaalit verbinjohtimet jne.” Jo ennen tutustumistaan kieliopillistumisteoriaan hän oli toisin sanoen selvittänyt omista tutkimuksissaan sitä, miten muoto-opilliset ainekset motivoivat kieliopillisia merkityksiä.

Artikkelissa ”Suomen konditionaalien morfologisesta ja semanttisesta motiivatiosta” (1983) Lehtinen paneutui syvälle konditionaalien historiaan lähtien vanhojen fennistien ajatuksista, hyödyntäen tyypologisesti erilaisia kieliä koskevaa kansainvälistä tempus-, modus- ja aspektikirjallisuutta sekä itämerensuomalaisien ja saamelaiskielten empiiristä tutkimusta. Artikkelin edusti vanhaa, nyt jo katoamassa olevaa eurooppalaista kirjoitustraditiota, jossa lupullista kuviota solmitaan vähitellen näkyville monista mutkikkaasti risteyneistä johtolangoista. Tuloksena lukijalle piti syntyä jäsentynyt kokonaiskuva siitä, millä tavalla suomen konditionaali olisi voinut kehittyä modukseksi nimenomaan punktuaalisen verbin ja frekventatiivisen johdoksen pohjalta menneen ajan futuurin kontekstissa. Koska dispositio oli pedagogisesti harkittu, se onnistui tavoitteessaan.

Toisaalta Tapani Lehtinen oli kunnianhimoisen tutkija, jolla oli työlleen muidenkin motiiveja kuin opetuksen tarpeet. Usein hän sanoi, että merkittäväntä, mitä tutkija voi urallaan saavuttaa, on se, että pystyy kumoamaan oppi-isänsä esittämän teorian. Tätä haavettaan hän toteutti passiivin alkuperää käsittelevässä monografiassa *Itämerensuomen passiivin alkuperästä* (1984). Passiivina oli tutkittu jo yli sata vuotta ja tulkittu sen kehittyneen refleksiivisistä kausatiiviverbeistä: tunnuksien (-ta/tä- ja -tta/ttä-) olivat olleet alkuaan kausatiivijohtimia ja lopussa oleva vokaa-

lin pidentymä + *n* 3. persoonan refleksiivinen taiputus pääte. Vuonna 1961 Posti oli kuitenkin julkaissut passiivista uuden teorian, joka oli hyväksytty saman tien alan perusteeksiin: persoonapääte olikin mediaalinen ja tunnus refleksiivinen. Lehtinen puolestaan osoitti aiemman teorian tältä osin oikeaksi ja kumosi Postin hypoteesin. ”Kaikki muu siinä vanhassa selityksessä olikin sitten väärin”, hän totei jäähyväisluennollaan (2008). Artikkelissa hän näytti itämerensuomen ja saamen kieliaineistojen valossa, miten verbin kuratiivikausatiivisuus ja ”persoonapääteen” refleksiivisyys olivat semanttisesti parhaita mahdollisia lähtökohtia passiivin kieliopillistumiselle.

Oppikirjan merkitys

Vanhoina hyvinä aikoina professorit tutkivat sitä mitä opettivat ja opettivat sitä mitä olivat tutkineet. Myös Tapani Lehtisen tutkimuksella oli yhteys opetus-työhön: luennoista syntyi artikkeleita ja kirjojakin. Hän toimitti oppimateriaaleja julkaistavaksi myös yhteistyössä kollegojensa ja opiskelijoiden kanssa. Sellainen oli Lehtisen ja Susanna Shoren toimittama kirja *Kieli, valta ja eriarvoisuus* (1991), joka perustui suomen kielen laitoksen Helsingin yliopistossa edellisenä vuonna järjestämien kielitieteen päivien teemaan ja esitelmiin. Nyt, neljänneksivuosisataa myöhemmin, aiheet tuntuvat yllättävän tutuilta, ikään kuin ne olisi kirjoitettu tästä ajasta. Kirjassa käsitellään Suomen ja Venäjän vähemmistökieliä, suomea vähemmistökielenä sekä kielilisten rakenteiden, kielenkäytön ja kielitieteen ideologioita eri kieliyhteisöissä. Toimittajien esipuhe vain oli yhteiskunnallisesti tiukempaa tekstiä kuin nykyisin.

Samoihin aikoihin kieliopillistumisteoria nousi kansainvälisessä lingvistikassa kuumaksi keskustelunaiheeksi. Suomen kielen tutkijat olivat alusta asti siinä

mukana. Vuonna 1990 aiheesta keskusteltiin kiihkeästi suomen kielen laitoksen järjestämässä Suitian valtakunnallisessa jatkokoulutusseminaarissa. Työtä jatkettiin yliopistolla työpajoissa, joihin osallistui omien opiskelijoiden ja tutkijoiden lisäksi tutkijavieraita muistakin yliopistoista ulkomaita myöten. Väitöskirjojen lisäksi tämän vapaamuotoisen hankkeen tuloksena ilmestyi Lehtisen ja Lea Laitisen toimittama artikkelikokoelma *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta* (1997): suomenopiskelijoille suunnattu oppikirja, jonka kirjoittajat olivat laitoksen nuoria tutkijoita.

Kun kielihistorian arvostus alkoi Helsingin yliopistossa nousta, Tapani Lehtinen ryhtyi suunnittelemaan sitä käsittelevän käsikirjan laatimista. *Kielen vuosituhanneet: Suomen kielen kehitys kanta-uralista varhaisuuteen* ilmestyi vuonna 2007. Väitöskirjan ohella kirja kuuluu Lehtisen tieteellisen uran suuriin saavutuksiin. Se perustui kielihistorian luentoihin, joita uudistaessaan ja ajantasaisaessaan hän oli perehtynyt kaikkeen, mitä uralilaisten ja suomalais-ugrilaisten ja itämerensuomalaisten kielten historiasta oli viime aikoina kirjoitettu. Uusia, merkittäviä näkökulmia siihen olivat tuoneet varsinkin Juha Janhunen ja Pekka Samallahti, ja toinen tärkeä lähtökohta olivat arkeologien uusimmat tutkimustulokset. Ratkaisevin vaikutus teoksen hahmottumiseen oli Jorma Koivulehdon lainasanatutkimuksilla. Lehtinen teki

suurta synteesiä suomen kielen kehityksestä aina kanta-uralista eli 5 000–6 000 vuoden takaa Agricolan aikaan eli 1500-luvulle asti. Keskeisellä sijalla olivat suomen ja sitä edeltäneiden kantakielten kosketukset muiden kielten kanssa – näkökulma, johon Koivulehdon lainasanatutkimukset olivat tuoneet olennaisesti uutta tietoa.

Lehtiselle oli alusta lähtien tärkeää, että kirjasta tulisi niin helppolukuinen, että sitä voisi käyttää kurssikirjana. *Kielen vuosituhanneet* saikin seuraavana vuonna Opiskelijakirjaston hyvän akateemisen oppikirjan palkinnon. Palkintoraadin mukaan siinä oli parasta tieteelliseen ajatteluun johdattaminen sekä tieteen muuttumisen ja rinnakkain elävien tulkintojen esittely: kirjoittaja painotti jatkuvasti sitä, ettei tutkittuja asioita voida koskaan tietää varmasti eikä edes osapuilleen. Myös kirjaston tuolloin tekemän opiskelijakyselyn vastauksista kävi ilmi, että opiskelijat halusivat saada luettavakseen – omalla äidinkielellään – moniäänisiä, kriittisiä ja pohdiskelevia kurssikirjoja. Niiden oli oltava innostavia ja haastettava ajattelemaan. Tapani Lehtinen oli päässyt päämääräänsä.

LEA LAITINEN
HEIKKI PAUNONEN

etunimi.laitinen@helsinki.fi
etunimi.paunonen@kolumbus.fi